

¹⁸⁰ Фаизова И.В. «Манифест о вольности» и служба дворянства в XVIII столетии. – Москва, 1999. – С.102.

¹⁸¹ Користуюся, на мою думку, досить влучним висловом Альфонса Дюпрона, запозиченим мною з інтерв'ю відомого американського історика Роберта Дарнтон (див.: Дарнтон Р. Великое кошащее побоище и другие эпизоды из истории французской культуры. – Москва, 2002. – С.348). У сучасному українському історіографічному просторі з приводу можливостей цього напрямку найбільш розлого висловилося російська дослідниця Л.Репіна (див.: Репіна Л. Интеллектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2005. – Вип.1. – С.89–106).

The article is devoted to the socioeconomic views of F.Y.Tumans'kyi. The article also helps to understand the intellectual history of Ukraine in the second half of the XVIII – first half of the XIX centuries.

В.М.Орлик*

ДЕРЖАВНІ СЕЛЯНИ В ПОДАТКОВІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КІНЦІ XVIII – СЕРЕДИНІ XIX ст. (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)

Стаття присвячена дослідженню прямого оподаткування державних селян українських губерній Російської імперії періоду від третього поділу Польщі до початку реформ Олександра II.

Вивчення й осмислення власної історії фінансової політики, особливо в період визрівання буржуазного суспільства, є нагальною потребою будь-якого демократичного суспільства на шляху до формування його економічних підвалин. Саме на необхідності дослідження проблем «соціально-економічної історії України, історії вітчизняної економіки» наголошується в п.3.2 Постанови Національної Академії наук України №115 від 25.04.2001 «Актуальні методологічні проблеми української історичної науки». Певний інтерес сучасників викликають питання, пов'язані з історією державної власності в Україні, зокрема в бюджетонаповнювальному плані. У досліджуваній період лівову частину державних доходів складали надходження від прямих (окладних) податків, а державні селяни становили одну з найчисленніших категорій податних станів. Проблеми історії державних селян Російської імперії важко назвати новими для історичної науки¹, але аналіз історіографічних надбань попередніх поколінь учених і праць сучасних дослідників свідчить, що синтетичного дослідження історії державних селян України як суб'єктів податкової політики імперії Романових не існує. У фундаментальних дослідженнях фіскальної політики, на жаль, є безпідставні твердження, що ґрунтуються на поодиноких епізодах, на кшталт: «великий відсоток селянства, що були власністю держави як суб'єкта кріпосного права, спонукав уряд імперії зробити Україну своєрідним «полігоном» для законодавчих новел у сфері оподаткування»². А це не відповідає історичним реаліям.

Після третього поділу Польщі (1795 р.) майже всі українські землі, за винятком Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття, увійшли до складу Російської імперії, а їхнє населення було включено до податкової системи останньої, основи котрої закладаються реформами Петра I у сфері прямого опо-

---

* Орлик Василь Михайлович – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри методології і методики викладання історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету і.м. Г.Сковороди.

даткування, адже саме прямі податки посідали провідне місце в тогочасному бюджеті. Після подушного перепису 1718 р. податі від сохи, як і інші окладні збори, 1724 р. змінюється подушною податтю, новою податною одиницею стає «ревизька душа»³, а всі піддані поділяються на служилих і податних, до останніх належали особи, що обкладалися подушним, вони й становили податні стани. Подушне було становим феодальним податком, що справлявся із сільських обивателів: державних, приписних, удільних, кріпосних селян, поміщицьких дворових людей, різного найменування вільних поселенців, а також міщан*, цехових і робочих людей у містах⁴.

Достовірних даних щодо кількості державних селян в Україні на початку XIX ст. практично не існує, найбільш точними є ті, що містяться в матеріалах ревізії 1836–1840 рр., проведеної під час передачі державних маєтностей новоутвореному профільному міністерству. Тоді в українських губерніях мешкало близько 1604107 осіб – державних селян, що становило 21,15% від загальної кількості в імперії⁵. За регіонами такий розподіл був наступним: 2,19% на Правобережжі, 13,31% – на Лівобережжі і 5,65% – на Півдні. Усі вони підлягали подушному оподаткуванню, котре станом на 1795 р. становило 85 коп. і 1 руб.⁶ залежно від категорій губерній. У грудні 1797 р. Павло I збільшує податкові ставки: «Повелеваем собирать со всех поселян казенного ведомства и с помещичьих крестьян сверх установленного по указу 1794 года июня 23 подушного оклада, еще по 26 копеек с каждой души мужеского пола, включая тут и те 15 копеек, кои указом Нашим от 19 сентября сего 1797 года определены, и разумей в том же числе накладные из 2 копеек на рубль, которые по расчислению на сию накладку приходили бы»⁷. Під час правління Олександра I податковий тиск ще більш посилюється, відповідно до маніфесту від 2 лютого 1810 р. подушне складало 2 руб.⁸, а згідно з іменним указом від 26 лютого того ж року, даним Сенату в розвиток цього маніфесту, подушне набувало нової чітко визначеної дефініції: «Под общим именованіем подушной подати разумелись разные дополнительные сборы, как-то: сбор на содержание Присутственных мест по указу 27 ноября 1806 года, сбор на продовольствие подъемных при войсках лошадей по указу 18 декабря 1797 года, и сбор накладных по две копейки на рубль по указу 15 декабря 1763 года. – Все сии сборы и при настоящем возвышении подушной подати заключаются в числе двух рублей, на каждую ревизскую душу положенных; а по сему считать оные сборы вообще в количестве двух рублей и более их не взимать»⁹. Через два роки подушне збирають уже за новими ставками – 11 лютого 1812 р. воно «тимчасово» підвищується ще на 1 руб.¹⁰, а 1816 р. подушне знову зростає, до нього вводиться додатковий 25-копійчаний збір на облаштування великих державних доріг, який 1818 р. підвищується ще на 5 коп. для розвитку водних шляхів сполучення. Таким чином, протягом 1794–1818 рр. ставка подушного із 0,85 руб. (1 руб.) зростає до 3,3 руб., тобто майже в чотири рази. У листопаді 1839 р. після переведення усіх податків і зборів, що раніше стягувалися асигнаціями на срібло, подушне становило 95 коп. сріблом¹¹ із ревизької душі, 86 коп. власне сама податі і 9 коп. накладних на облаштування шляхів сполучення. Наступне підвищення ставок цієї податі відбулося 1862 р. й для державних селян в українських губерніях сягало 1 руб.

Окрім загальнодержавного подушного, різні категорії державних селян сплачували й інший, подушний за характером, податок – оброк (із 1812 р. – оброчну податі), що займав друге місце за значущістю доходів до бюджету, його витоки також сягають часів петровських реформ імперії, коли 1723 р. для фор-

* 1775 р. від нього звільняється купецтво, для якого встановлюються гільдійські мита.

мування гусарських полків з українських однодворців вводився додатковий збір з однодворців Азовської та Київської губерній у розмірі чотирьох гривень із душі. В іменному указі, оголошеному президентом військової колегії, князем О.Д.Меншиковим, зазначалося, що «однодворцы, кроме положенного с них общего подушного оклада, никому ничего не платят; дворцовые же крестьяне платят во дворец, а вотчинниковы платят своим владельцам; поэтому, повелевалось установить с однодворцев особый сбор, соответственный платежам дворцовых и владельческих крестьян, и поступление отъ сбора обратить на содержание гусарских полков»¹². 1724 р. для зрівняння в повинностях поміщицьких і державних селян, адже перші, крім подушного податку, платили також оброк пану, а державні селяни лише подушне, цей додатковий чотиригривневий збір поширюється на всіх державних селян під назвою оброку. «Понеже на однодворцев, на черносошных крестьян, на татар и ясашных, и на пашенных, и на других им подобных государственных крестьян, которые не за помещики, на тех положено сверх настоящего подушного збору вместо помещичья дохода, еще по четыре гривны с души»¹³.

Оброк розглядався російським урядом як плата державних селян «с состоящих в их владениях казенных земель»¹⁴, тобто за користування казенною землею, але нараховувався за ревізькими душами, за якими селян наділяли землею, і мав такі ж недоліки, як і подушне. 1797 р. для ліквідації недоліків, які об'єктивно існували при нарахуванні оброку, губернії поділялися на чотири класи за якістю землі та способами її обробітку; усі українські губернії 1797 р. належали до III класу. Ставки оброку неодноразово збільшувалися протягом XVIII і XIX ст.¹⁵, у кінці XVIII – середині XIX ст. вони були такими:

Таблиця №1¹⁶

Роки	Ставки оброку в рублях із ревізької душі			
	Губернії I класу	Губернії II класу	Губернії III класу	Губернії IV класу
1797	5*	4,50	4	3,50
1810	8	7	6	5,5
1812	10	9	8	7,5
1839	2,86 сріблом	2,56 сріблом	2,29 сріблом	2,12 сріблом

У межах однієї губернії і далі існували різні за площею та якістю земельні наділи, а оброк нараховувався за душами і для всієї губернії був єдиним. У Маніфесті від 11 лютого 1812 р. «О преобразовании Комиссии погашения долгов» оброк уперше названо податтю¹⁷. Ураховуючи незадовільний стан державних фінансів і відшуковуючи нові джерела наповнення скарбниці, царат іменним указом від 20 лютого 1812 р. поширює оброчну подать на різні категорії селянства Воронезької, Курської, Кавказької, Слобідсько-Української, Київської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній¹⁸, зокрема на: «войсковых обывателей, казаков казачьих подсуседков, Коронных, ранговых стрелков, бобровников и пташников, короннопосполитых, бывших за монастырями и прочих казенного ведомства Слободских крестьян, Черкас экономических и отписных, выморочных и воинских поселян»¹⁹. Усі вони обкладалися оброком на рівні з казенними селянами їхніх губерній. Отже, козацтво підлягало подвійному подушному оподаткуванню, адже оброчна подать, котра поширювалася на них, як справедливо зазначає В.С.Шандра, не була рентою за користування державною землею²⁰.

* Окрім них, стягувалося по 2 коп. накладних із кожного рубля оброку.

Іншим способом збільшення бюджетних надходжень було переведення губерній у вищі класи з відповідно вищими ставками оподаткування; на практиці це означало посилення фіскального тиску. Так, зокрема, іменним указом від 18 грудня 1823 р. Московська, С.-Петербурзька, Тверська й Слобідсько-Українська губернії переводилися до 1-го класу, Оренбурзька, Вологодська, Київська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська й Пермська – до 2-го класу, а Новгородська, Тобольська, Томська, Єнісейська й Іркутська – до третього. Усі ці заходи збільшили надходження до бюджету на 3 млн. руб.²¹ Якщо 1805 р. надходження від прямих податків становили близько 45 млн. руб., то 1825 р. – близько 121 млн. руб.²² тобто за останні 20 років правління Олександра I майже втричі зросло податкове навантаження на населення.

Наші розрахунки, наведені в таблиці №2, підтверджують тезу М.М.Дружиніна про те, що сума ставок подушної податі й оброчних зборів наприкінці 30-х р. XIX ст. у 9–11 разів перевищувала ті, що вводилися протягом 1719–1724 рр.²³

Таблиця №2²⁴

Роки	Подушне	Оброк	Разом
	у рублях асигнаціями й мідною монетою (з 1839 р. – сріблом)		
1724	0,74	0,4	1,14
1797	1,26	4	5,26
1810	2	6	8
1812	3	8	11
1816	3,25	8	11,25
1818	3,3	8	11,3
1823	3,3	8; 9* ; 10**	11,3; 12,3* ; 13,3**
1839	0,95	2,29; 2,56* ; 2,86**	3,24; 3,51* ; 3,81**

Ми бачимо, що коли 1724 р. оброк становив близько 54% від ставки подушного, то з 1823 р. – 242,4% для губерній III класу, 272,7% для II класу й 303% для першого. Тобто феодальна експлуатація державних селян зросла на 448,9% – 561,1%.

Порівняємо вартість податкового навантаження – 11 руб. 30 коп. державних окладних податків однієї ревізської душі державних селян Полтавської губернії, що належала до III класу з цінами на продукти харчування в цьому регіоні. Для прикладу візьмемо середній за урожайністю 1827 р.: тоді пуд*** житнього борошна коштував близько 42 коп., пшеничного – 1 руб. 26 коп., гречаного – 43 коп., свинячого сала – 4 руб. 83 коп., топленого баранячого – 8 руб. 30 коп., топленого яловичого – 9 руб. 33 коп., солі 1-го класу – 1 руб. 61 коп., а 2-го класу – 1 руб. 48 коп.; четверть**** пшона – 9 руб. 91 коп., ячменю – 2 руб. 96 коп., вівса – 3 руб. 28 коп.; фунт***** пшеничного хліба – 7 коп., житнього – 3 коп., яловичини 1-го сорту – 7 коп., 2-го – 5 коп., 3-го – 4 коп., баранини 1-го сорту – 23 коп., 2-го – 4 коп., свіжої риби – 15 коп., привізної – 20 коп., коров'ячого масла – 25 коп., овечого – 18 коп. і фунт меду – 29 коп.²⁵

1832 р. міністр фінансів Є.Канкрін пропонує Державній Раді встановити чотири оклади оброчної податі для кожної губернії, а через складність нарахувань для повітових казначейств нові оклади пропонувалося встановлювати за волос-

* Київська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії.

** Слобідсько-Українська губернія.

*** Пуд – 40 фунтів.

**** Четверть – хлібна міра, відповідала 8 пудам.

***** Фунт російський – 409,512 грам.

тями, а не за поселеннями. При віднесенні волостей до одного з окладів оброчної податі потрібно було брати до уваги кількість і якість земель, ціни на сільськогосподарську продукцію, зручність збуту, вигідність місцезнаходження, промисли мешканців, крім сільськогосподарських, вигоди, які мало населення від лісних та рибних угідь, каменоломень та ін., різних місцевих умов, що позитивно впливали на економічний стан населення. Крім того, потрібно було враховувати й несприятливі обставини, зокрема, розміри податкової заборгованості, обтяжливі натуральні земські повинності, часті затоплення земель і т.п. Здійснення таких заходів, на думку міністра фінансів, повинно було збільшити надходження до бюджету від оброчної податі на 3 млн. руб.²⁶ Запропонований проект, підтриманий Державною Радою, отримав законодавче затвердження Височайшим указом у липні 1832 р. Як експеримент, він запроваджувався в С.-Петербурзькій, Псковській, Новгородській та Тверській губерніях, в яких за допомогою прикомандированого з міністерства фінансів чиновника засновані губернські комітети складали таблиці розрядів оброчних податей казенних поселян. Правила нових окладів, відповідно до Височайшого повеління 7 жовтня 1832 р., поширювались і на інші губернії, за винятком сибірських і привілейованих. Але все ж цей проект, незважаючи на згадані укази й повеління, залишився тільки проектом. Табелі нових окладів оброчної податі не були затверджені царем.

Подушна система передбачала подвійне оподаткування для осіб, що переселялися з однієї губернії до іншої або змінювали стан, зокрема, державні селяни при переході в міщани, міщани при переході в купці чи селяни. У цьому разі належало сплачувати податі в повному розмірі за попереднім і новим місцем проживання відповідній громаді до проведення нової ревізії²⁷. Відповідно до 23 статті Статуту про податі, податки «по окладу их считаются лежащими не на каждом лице отдельно, но на целом обществе или селении, по числу душ, по ревизии в нем состоящих или в последствии причисленных»²⁸. Розмір цих податкових зобов'язань визначався через перемноження кількості ревізьких душ громади чи населеного пункту на розмір окладу, що визначався для губерній і повітів. При розкладці подушного за базу оподаткування мала братися абстрактна душа, яка не мала економічного підґрунтя, не враховувався ні майновий, ні фізичний стан платника, його платоспроможність, хоча, як указував професор Новоросійського університету С.І.Лловайський, «ревізька душа» була «понятием мало распространенным среди крестьян, которые при раскладке следующих с них сборов считают на свои мирские, окладные души»²⁹. На відході від передбачених законодавцем норм під час розкладки подушного акцентував увагу М.М.Сперанський у «Плані фінансів», зазначаючи, що частина поміщиків і казенних селян відходили від визначених урядом правил її розкладки за кількістю ревізьких душ, а намагалися розподілити за кількістю тягла в господарстві «и сбор сей нечто другое есть в своем основании, как прибавка к оброку. Следовательно, подушный сей сбор и ныне существует только на бумаге и в счетах правительства, на самом же деле он есть сбор поземельный, но учрежденный на правилах весьма недостаточных и неверных»³⁰.

Д.І.Багалій стверджував, що оклад «щороку розкладався не по душах, а по заможності кожного»³¹.

Ці тези підтверджує аналіз матеріалів ревізій державних маєтностей 1836–1840 рр., проведений академіком М.М.Дружиніним. Дослідник, узявши за основу дані по Подільській губернії, указує, зокрема, що стягнення державних податків у селянських громадах переважно здійснювалося на репартиційній* системі через розподіл річного окладу між усіма платниками відповідно до

* Від лат. *repertorium* – перелік, список майна (Див.: Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения). – Москва, 1989. – С.273).

їхнього майнового статусу³², у Балтському повіті застосовувався віковий принцип розподілу «совершеннолетние платили по 5 рублей, имевшие от 12 до 16 лет – по 2 рубля, имевшие от 8 до 12 лет – по рублю, а малолетние (до 8 лет) – по 50 копеек медью»³³, у Воронківському фільварку названого повіту між наявними ревізькими душами розподіляли по 4 руб. 50 коп. міддю, а за вибулих стягували додатково по 1 руб. міддю за кожного робочого вола³⁴. Також застосовувався передбачений законом подушний принцип розподілу податкових зобов'язань і змішаний, як, наприклад, у Літинському старостві Літинського повіту: «крестьяне должны были вносить поголовный сбор по 2 рубля с души и сверх того – определенную сумму за грунт: паровой* – по 4 рубля, поединок** – по 2 рубля, пеший*** – по 1 рублю, халупник**** – по 53 злотых»³⁵.

Опрацьовані нами матеріали ревізії державних маестностей Херсонської губернії свідчать про відсутність системності в розподілі податкових зобов'язань державних селян і цього регіону: «Раскладка всех сборов на поселеня производится обыкновенно не вовремя и без соблюдения Законного порядка не и... весьма разнообразно. По некоторым вся сумма разлагается поровну по числу душ, по иным на души и скот, по другим на хозяев, смотря по их состоянию»³⁶. Загалом ревізори вказували, що розкладки досить часто проводилися несправедливо при обкладенні худоби чи іншого майна, не зверталася увага на їхню цінність, на отримуваний від них дохід. Як приклад наводилося село Валегуцулово Ананьївського повіту, в якому для сплати накопиченої податкової заборгованості було вирішено стягнути з кожної душі за 7-ою ревізією 67 руб. з одиниці великої рогатої худоби й коней по 15 руб., з овець – 3 руб. 70 коп., колоди бджіл – 3 руб. 50 коп., з 12 вітряків – 1354 руб. 11 ? коп. Внаслідок такої розкладки багатьом господарям належало сплатити від 500 до 700 і більше руб. недоїмок сільського товариства³⁷.

Аналітичний огляд інших матеріалів, зокрема – окладних книг, податних зошитів, документів губернського й окружного, повітового й волосного управління різних регіонів України³⁸, також підтверджує, що дійсно в досліджуваний період не існувало єдиної системи розрахунків подушних податкових зобов'язань членів сільських громад у державних селах. Тільки за визначеною законодавцем ставкою оподаткування ревізької душі подушне обчислювалося під час визначення сумарного податкового зобов'язання територіальних громад, прийому зібраних платежів до повітових казначейств і в діловодстві органів управління. Тому цілком слушним є твердження М.М.Сперанського про те, що подушне існувало лише на папері й розрахунках уряду. Зрозуміло, що така ситуація у фіскальній царині провокувала зловживання виборних адміністрацій у державних селах. Значне податкове навантаження, зловживання низових адміністрацій, архаїчні методи господарювання з низькою, точніше відсутньою агрокультурою, неврожайні роки й нестабільні ціни на збіжжя породжували постійні недоїмки сплаті державних податей.

В Україні не було жодного регіону, який не мав би проблем із податковими заборгованостями. У лютому 1814 р. Новоросійський генерал-губернатор А.Е.Рішельє повідомляв міністра фінансів Д.О.Гурьєва, що він одержує «звідусіль найсумніші донесення про становище сільського населення; арештантські роти в Херсоні вже переповнені людьми, посадженими туди за несплату недоїмок, а багато інших самі просять, щоб їх відвели туди ж. Селяни зовсім неспроможні платити, вони продають своє останнє майно, а через два роки, а може, й рані-

* Селянин, який володів 2 волами.

** Селянин, котрий мав 1 вола.

*** Селянин, який володів лише ґрунтами – ріллею і сінокосом.

**** Ті, що мали лише дворище й город.

ше, вони перемруть з голоду, якщо уряд на свій кошт не забезпечить їх продовольством»³⁹. Записка сенатора Мечникова 1832 р. до Миколи I «О чрезвычайных недоимках, о причинах оных, о средствах к получению настоящих и о недопущении впредь будущих» спровокувала жорстку позицію міністра фінансів Є.Ф.Канкріна* щодо забезпечення податкових надходжень до державної скарбниці з казенних селян. Сенатор прямо вказував, що найголовнішою причиною накопичення податкових недоїмок останніми був вплив Казенних палат на волосне начальство, які мали привід «не слухать ни земской полиции, ни самого губернатора»⁴⁰. Другою, на думку Мечникова, за вагомістю причиною стало «ослабление прежних законных мер и средств, в продолжении времени учиненное в пользу неисправных плательщиков»⁴¹. Це були прямі закиди на адресу міністра фінансів та його відомства. Канкрін намагався пояснити імператору економічні чинники податкових заборгованостей державних селян, заперечував бездіяльність довіреного йому міністерства: «Огромная переписка доказывает, что оно беспрерывно настаивает на том, чтобы в счет текущаго оклада и недоборов поступило по крайней мере столько, сколько составляет годовой оклад. Правда, что при подобных требованиях упоминалось иногда, чтоб не было приступаемо к мерам разорительным, особенно в отношении к казённым крестьянам (как-то: телесным наказаниям, выставливаниям в зимнее время окон и дверей, поставкою неплательщиков на мороз, выдерживанию без пищи, продаже за бесценок последнего имущества, на что неоднократно поступали жалобы). Но сего требовала самая польза финансов и спокойствие народа, особливо при упадке цен на все продукты»⁴². Враховуючи, що записка сенатора Мечникова не містила пропозицій щодо усунення порушених проблем, міністр фінансів, вносячи до Державної Ради на вимогу Миколи I названу записку й власні пояснення, пропонує ряд заходів, які, на його переконання, могли сприяти розв'язанню питань боротьби з податковими недоїмками. Отримавши переважно схвалення Ради, пропозиції Канкріна знайшли відображення в іменному указі Миколи I від 15 червня 1832 р.⁴³ 8 лютого 1835 р. імператор ухвалює доповідну Канкріна «О дозволеннии Начальникам губерний вводити военную экзекуцию в упорствующих в платеже податей казенных селения»⁴⁴. Таким чином, у безрезультатній боротьбі з недоїмкою влада вдавалася до застосування позаекономічних примусів, зокрема, військових екзекуцій у казенних селах. Волинський цивільний губернатор А.П.Римський-Корсаков у жовтні 1835 р. констатував, що «при постоянном наблюдении за ходом взыскания податей и недоимок и предпринимаемых по сему предмету мерах, я не вижу желаемого успеха во взыскании оных; напротив того, подати и недоимки поступают в самом ничтожном количестве, так что казначейства в затруднении или даже не в состоянии выполнить предназначенных расходов»⁴⁵.

Полтавський губернський предводитель дворянства Капніст у записці до міністра внутрішніх справ А.Г.Строганова, поданої у грудні 1841 р., вказував, що під час стягнення податків із державних селян губернії протягом 1821–1838 рр., їхнє рухоме майно й особисті речі, зокрема: худобу, овець, одяг та ін. продавали з публічного торгу на базарах і ярмарках, «а самих поселян піддавали жорстоким тілесним покаранням»⁴⁶. Але, як слушно зазначав подільський цивільний

* До цього більш жорстку позицію щодо стягнення податкових недоїмок займав міністр внутрішніх справ граф А.А.Закревський (1828–1831 рр.). Відоме його подання стосовно податкових недоїмок московських міщан до Державної Ради, підтримане останньою й затверджене імператором, відповідно до якого міщан, що мали податкові заборгованості, належало «употреблять для заработка оных в различных работы», а «мищан, кои не платили за семейства свои сряду пять лет Государственных податей и коих поведение окажется неисправным, годных отдавать в военную службу, а негодных переселять в Сибирь». (2-е ПСЗ. – Т.3. – №2533. – С.1206.)

губернатор Г.С.Лощкарев у рапорті до його імператорської величності: «недоїмка збільшувалась і тому не може бути ліквідована лише стягненням, адже застосування до того суворих і рішучих заходів можуть лише до останнього розорити населення»⁴⁷.

Необхідно зазначити, що не всі державні селяни українських губерній підлягали оброчному оподаткуванню, виняток становила значна частина мешканців Правобережної України, на території якої переважно існувала орендна система. Державні селяни цих губерній, як правило, були зобов'язані відбувати панщину тимчасовим орендаторам. Казна одержувала не оброчні платежі селян, а орендну платню від осіб, які з публічних торгів отримували населені пункти в тимчасове користування⁴⁸. Загалом законодавець виділяв 6 категорій підданих, які не підлягали оброчному оподаткуванню «і платять одне подушнія подати: 1) Крестьяне состоящих в хозяйственном управлении населенных казенных имений, как отправляющие разная повинности натурою; 2) Крестьяне бывших поиезуитских имений; 3) Одноворческие крестьяне; 4) Безземельные панцирные бояре в Западных губерниях, живущие на помещичьих землях; 5) Государственные крестьяне в Камчатке; 6) Половники, живущие на владельческих землях»⁴⁹.

Поліпшити ситуацію із платоспроможністю державних селян було покликане Міністерство державних маєтностей, створене 1838 р. на чолі із П.Д.Кисельовим. Із його ініціативи для визначення доходів казенних поселень від земель та лісів у Росії протягом 1843–1856 рр. проводилося визначення земельних площ, місцевих відмінностей ґрунтів за назвами, якістю, середнім із них врожаєм і культивованими культурами. Своєрідним полігоном для апробації кисельовських новел у галузі оподаткування, зокрема перекладання оброку з душ на землю, стають Петербурзька й Воронежська губернії. Так, 1842 р. у цих губерніях уводяться нові податкові правила, відповідно до яких обчислювся певний процент чистого прибутку із земель, вводилися особливі збори за зиски від мирських оброчних статей, лісів та ін., а селянські промисли обкладалися так званим білетним збором. Складність практичного застосування нововведень змусила уряд відмовитися від цієї системи й продовжити пошуки способів удосконалення оцінювання доходності земельних наділів. Протягом 1842–1851 рр. правила оцінювання переглядалися 6 разів, внаслідок чого 1848 р. було вироблено механізм так званої зрівняльної розкладки через перекладання оброчної податі з душ на землю й промисли. Для кожної губернії обчислювся так званий контингент, тобто сума оброчної податі відповідно до її класу й кількості податного населення. Частка від губерньського контингенту й суми земельного та промислового доходу губернії визначала величину окладу в %, який приймався для оподаткування окремих поселень губернії⁵⁰. Розподіл цієї податі в середині населеного пункту здійснювали самі селяни. На основі таких правил до 1856 р. зрівняльна розкладка оброчної податі була введена у 19 губерніях: Петербурзькій, Воронежській, Пензенській, Тамбовській, Тульській, Рязанській, Курській, Орловській, Псковській, Катеринославській⁵¹, Московській, Смоленській, Харківській⁵², Саратовській, Новгородській, Тверській, Калузькій, Нижньгородській і Володимирській. У шести губерніях – Херсонській, Таврійській, Ярославській, Костромській, Казанській і Самарській – були проведені лише підготовчі роботи, а в 11 інших губерніях взагалі не було нічого зроблено для перекладення податей із душ на доходи казенних поселень і введення зрівняльної розкладки. Таким чином, лише у двох із дев'яти українських губерній уводилися новели у сфері прямого оподаткування державних селян і то не на перших етапах експерименту.

Розвиток буржуазних відносин, підготовка реформи 1861 р. зумовили необхідність спрощення кадастрової оцінки й встановлення таких окладів об-

рочної податі, які могли б слугувати для визначення капітальної вартості земель на випадок їхнього продажу селянам у власність. Із цією метою 1859 р. видається нова інструкція для оцінки казенних земель, згідно з якою угіддя поділялися при оцінці на 5 класів: 1) орні землі; 2) косовиці; 3) вигони, випуски та пасовища; 4) землі під садками й цінними культурами, оброблюваними для продажу; 5) садиби, землі під забудовами, городами, невеликими садами, котрі слугували для домашнього господарства селян. При обчисленні чистих (оціночних) доходів із валових доходів вилучалися 20–40% для покриття витрат на обробіток. Кадастрові роботи за згаданою інструкцією проводилися у 14 губерніях, із яких тільки в 9 вводилась оброчна податі на нових підставах обчислення, вона становила ? оціночного доходу⁵³, а інші податки й збори розраховувалися за старим, докадастровим порядком – за кількістю душ. Для оцінки доходності помість у західних губерніях проводилися люстрації, які рахували валові доходи, у прибалтійських – проводилося регулювання, на підставі котрого обчислювали чистий прибуток.

1861 р. встановлюються нові ставки оброчної податі. Найвищими – 3 руб. 15 коп. із ревізської душі вони були для Ярославської, Костромської, Казанської, В'ятської, за винятком Орловського повіту та для державних селян Царевського повіту Астраханської губернії; 3 руб. мали сплачувати в Орловському повіті В'ятської губернії, а також в Оренбурзькій, Симбірській, Самарській, Пермській, за винятком Чердинського й Солікамського повітів; оклад у 2 руб. 85 коп. встановлювався для Астраханської, за винятком Царевського повіту, Вологодської, за винятком Сольвичегодського, Яренського й Устьсисольського повітів та Херсонської і російських поселенців у Таврійській губернії. Такий же розмір оброчної податі встановлювався для колоністів Таврійської, Херсонської і Катеринославської губерній⁵⁴. Селяни колишніх південних поселень сплачували 2 руб. 84 коп., найнижчою податкова ставка була для Наримського відділення Томської губернії і Тобольського, Березовського й Туринського округів Тобольської губернії – 2 руб. 41 коп. і для державних селян Чернігівської та Полтавської губерній – 2 руб. 53 коп.⁵⁵ Оброчна податі у формі земельного оброку, який сплачували в Київській, Волинській та Подільській губерніях, підвищувалася на 10%. Цілком слушно писав професор В.Лебедев, що оброк за характером був іще однією подушною податтю особливо в середині XIX ст., коли згідно з указом від 7 березня 1861 р. його сплачували й ті державні селяни, які не користувалися казенною землею⁵⁶.

Отже, державні селяни українських, як і представники цієї верстви в інших губерніях Російської імперії, підлягали поголовному оподаткуванню, сплачуючи подушне та оброчну податі, а їхнє податкове навантаження в 4,5–5,6 раза перевищувало загальнодержавні платежі поміщицьких селян. Великий податковий тиск разом із надто низькою агрокультурою, періодичними неврожаями, коливаннями цін на хліб, а також зловживанням селянських адміністрацій стали причиною значних за обсягами податкових заборгованостей державних селян України, для ліквідації котрих в умовах феодално-кріпосницької держави влада вдавалася як до височайшого прощення, так і до застосування позаекономічних примусів, зокрема військових езекуцій. Певні спроби перейти на економічно обґрунтовані податкові платежі державних селян здійснило створене 1838 р. міністерство державних маєтностей на чолі з П.Д.Кисельовим, але, на жаль, чи, на щастя, переважна частина державних селян українських губерній залишилася поза орбітою цих новел.

¹ *Бржеский Н.* Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. – Санкт-Петербург, 1897. – 427 с.; *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.1. – Москва; Ленинград, 1946. – 632 с.; *Лазанс-*

каля Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории. – К., 1989. – 114 с. та ін.

² Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. – К., 2001. – С.26.

³ Детальніше див.: Ключевский В.О. Подушная подать и отмена холопства в России // Сочинения: В 9 т. – Т.VIII. – Москва, 1990. – С.194–270.

⁴ Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. Свод уставов о податях // Свод законов Российской империи (далі – СЗ). – Т.5. – Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. – С.4.

⁵ Підраховано на основі: Журнал Министерства государственных имуществ. – №1. – 1841. – С.8–9.

⁶ Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). – Т.23. – Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – №17222.

⁷ Там же. – Т.24. – №18278.

⁸ Там же. – Т.31. – №24116.

⁹ Там же. – №24132.

¹⁰ Там же. – Т.32. – №24992.

¹¹ 2-е ПСЗ. – Т.14. – О.1. – Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1840. – №12867.

¹² ПСЗ. – Т.7. – №4138.

¹³ Плакат о сборе подушном и протчем // Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. – Т.4. – Москва, 1986. – С.210.

¹⁴ Уставы о податях... // СЗ. – Т.5. – Санкт-Петербург, 1857. – С.9.

¹⁵ ПСЗ. – Т.18. – №13094; Т.19. – №15723; Т.24. – №18278; Т.31. – №24116 та ін.

¹⁶ Складено на основі: ПСЗ. – Т.24. – №18278; Т.31. – №24116; Т.32. – №24999; 2-е ПСЗ. – Т.14. – О.1. – №12791.

¹⁷ ПСЗ. – Т.32. – №24992.

¹⁸ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.83. – Оп.3. – Спр.21. – Арк.10.

¹⁹ ПСЗ. – Т.32. – №24999.

²⁰ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – С.107.

²¹ Министерство финансов 1802–1902. – Санкт-Петербург, 1902. – Ч.1. – С.81.

²² Там же. – С.96.

²³ Дружинин Н.М. Указ. соч. – С.50.

²⁴ Складено на основі: Плакат о сборе подушном и протчем // Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. – Т.4. – С.202–203.; ПСЗ. – Т.24. – №18278; Т.31. – №24116; Т.32. – №24999; 2-е ПСЗ. – Т.14. – О.1. – №12791.

²⁵ Підраховано середньорічну ціну на основі: ДАПО. – Ф.83. – Оп.3. – Спр.78. – Арк.2–36.

²⁶ Министерство финансов. 1802–1902. – Ч.1. – С.267–268.

²⁷ ПСЗ. – Т.31. – №24136.

²⁸ Уставы о податях... // СЗ. – Т.5. – 1857. – С.12.

²⁹ Иловыйский С.И. Учебник финансового права. – Одесса: Типография Штаба округа, 1899. – С.248.

³⁰ Сперанский М.М. План финансов. // У истоков финансового права. – Москва, 1998. – С.55.

³¹ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х., 1993. – С.110.

³² Дружинин Н.М. Указ соч. – С.332.

³³ Там же. – С.332–333.

³⁴ Там же. – С.334.

³⁵ Там же.

³⁶ Російський державний історичний архів. – Ф.560. – Оп.1. – Спр.1089. – Арк.11зв. – 12.

³⁷ Там же. – Арк.12 зв.

³⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК) – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1807; Ф.553. – Оп.1а. – Спр.51; Державний архів Херсонської обла-

сті. – Ф.300. – Оп.1. – Спр.55; Державний архів у Автономній Республіці Крим. – Ф.68. – Оп.1. – Спр.674, 696, 1688, 2015; Державний архів Київської області. – Ф.297. – Оп.1. – Спр.23; ДАПО. – Ф.1247. – Оп.1. – Спр.43 та ін.

³⁹ Цит. за: *Гуржій І.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С.109–110.

⁴⁰ *Бржеский Н.* Указ. соч. – С.132.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же. – С.136.

⁴³ 2-е ПСЗ. – Т.7. – №5436.

⁴⁴ Там же. – Т.11. – От.1. – №8813.

⁴⁵ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.67. – Спр.34. – Арк.248.

⁴⁶ Цит. за: *Гуржій І.* Вказ. праця. – С.111.

⁴⁷ ЦДІА. – Ф.442. – Оп.67. – Спр.34. – Арк.294.

⁴⁸ Див.: *Дружинин Н.М.* Указ. соч.

⁴⁹ Уставы о податях... // СЗ. – Т.5. – С.10.

⁵⁰ *Алексеевко М.М.* Действующее законодательство о прямых налогах. – Санкт-Петербург: Типография М.Стасюлевича, 1879. – С.230–231.

⁵¹ 2-е ПСЗ. – Т.26. – О.2. – №25831.

⁵² Там же. – Т.27. – О.1. – №26757.

⁵³ *Пушкарёва В.М.* История финансовой мысли и политики налогов. – Москва, 1996. – С.161.

⁵⁴ Державний архів Харківської області. – Ф.31. – Оп.142. – Спр.1806. – Арк.34 зв.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ *Лебедев В.* О поземельном налоге. – Санкт-Петербург, 1868. – С.132.

The article is dedicated to the direct investigation on taxation of the Ukrainian provinces state peasants of Russian empire of the period from the third division of Poland to the beginning of Alexander the II's reforms.

І.М.Старовойтенко*

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

У статті досліджується духовне життя України кінця XIX – початку XX ст. за листуванням Є.Х.Чикаленка – відомого громадсько-політичного й культурного діяча. Епістолярні джерела відобразили участь у численних громадських заходах як Є.Чикаленка, так і його відомих сучасників, а також їхні оцінки та осмислення подій, які становили зміст українського національного руху зазначеного періоду.

Листування Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861–1929) сповна виконало місію, покладену у той час на цю поширену форму комунікації національно свідомих діячів України. В умовах офіційних заборон і шовіністичних переслідувань українства воно служило популярним способом обговорення й вирішення невідкладних справ громадського значення, висловлення власних позицій та поглядів на ті чи інші події, котрі відбувалися у різних сферах суспільного життя. Як правило, кореспонденти в листах оцінювали історичні факти, часто подавали їх причинно-наслідковий аналіз, висловлювали свої міркування і зауваження.

Громадську діяльність Є. Чикаленка на ниві національного руху України початку XX ст. досліджував ще сучасник останнього – Д.Дорошенко – автор його

---

* *Старовойтенко Інна Михайлівна – ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ.*